

## اولویت‌بندی تسهیلات بانکی مبتنی بر عقود اسلامی با رویکرد سیاست‌گذاری

محمدجواد ابروانی \*

امین غزالی \*\*

علی غزالی \*\*\*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱۱/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۰۴/۱۴

### چکیده

امروزه بانکداری یکی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی به شمار می‌رود. بانک‌ها با عملیات اقتصادی و مالی خود موجبات انتقال منابع را از افرادی که به‌طور مستقیم، مایل و یا قادر به مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی نمی‌باشند، به کسانی که در جهت انجام امور اقتصادی نیازمند به سرمایه‌اند، فراهم ساخته و بدین‌ترتیب، موجب رشد اقتصادی جامعه می‌شوند. در بانکداری اسلامی، گردش پول باید بر اساس موازین اسلامی باشد و روابط حقوقی بین بانک و مشتری باید به‌نحوی طراحی شود که با موازین اسلامی مغایرت نداشته باشد. در قانون بانکداری بدون ربا، راه‌های تأمین مالی بر اساس عقود اسلامی برنامه‌ریزی شده است؛ بنابراین، بانک‌ها می‌توانند با توجه به نیاز متقاضیان تسهیلات، از عقود مختلفی برای تأمین مالی آن‌ها استفاده نمایند.

در این تحقیق، معیارهایی شناسایی شده است که از دیدگاه سیاست‌گذاران نظام بانکی، این معیارها بر سهولت و اولویت استفاده از انواع تسهیلات در بانکداری بدون ربا مؤثر هستند. همچنین، انواع تسهیلات بانکی با استفاده از معیارهای منتخب و از منظر سیاست‌گذاران نظام بانکی، اولویت‌بندی شده است. معیارهای مناسب، در سه مرحله و از طریق بررسی ادبیات موضوع، مصاحبه با افراد خبره و ارائه پرسش‌نامه تعیین گردید. سپس مدل مفهومی تحقیق بر اساس پنج معیار برگزیده و با توجه به گروه‌بندی تسهیلات بانکی، طراحی شده و پرسش‌نامه ای‌اج‌پی<sup>۱</sup> برای اولویت‌بندی تسهیلات بانکی به خبرگان (سیاست‌گذاران نظام بانکی) ارائه گردید. با تحلیل پرسش‌نامه‌ها، انواع تسهیلات بانکی اولویت‌بندی شد. در پایان نیز ترجیحات سیاست‌گذاران و وضعیت فعلی تسهیلات بانکی مقایسه شده و زمینه برای سیاست‌گذاری‌های بهتر فراهم آمده است.

### واژگان کلیدی

بانکداری، نظام بانکداری بدون ربا، تسهیلات بانکی، روش تحلیل سلسله‌مراتبی

طبقه‌بندی JEL: E58 , G21 , G28

\* دکترای مدیریت و مدرس دانشگاه تهران

\*\* دانشجوی دکتری مدیریت مالی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، نویسنده مسئول

ghazali1364@gmail.com

alighazaly@gmail.com

\*\*\* دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس تهران

## مقدمه

امروزه بانکداری یکی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی به شمار می‌رود. بانک‌ها با سازمان‌دهی و هدایت دریافت‌ها و پرداخت‌ها، امر مبادلات تجاری و بازرگانی را تسهیل کرده و موجب رشد بازارها و به تبع آن، رشد و شکوفایی اقتصاد می‌گردند. از طرف دیگر، با تجهیز پس‌اندازهای ریز و درشت و هدایت آن‌ها به سمت بنگاه‌های تولیدی و تجاری، اولاً سرمایه‌های راكد و احیاناً مخرب اقتصادی را تبدیل به عوامل مولد می‌کنند، ثانیاً دیگر عوامل تولید را که به جهت نبود سرمایه، بیکارند و یا با بهره‌وری پایینی کار می‌کنند، به سمت اشتغال کامل با بهره‌وری بالا سوق می‌دهد. در نهایت، بانک‌ها به عنوان یکی از عوامل مهم سیاست پولی، مجریانی برای تصمیمات اقتصادی بانک‌های مرکزی هستند و با قبض و بسط اعتبارات بانکی و هدایت وجوه از بخشی به بخش دیگر، گذشته از تثبیت اقتصادی در بخش کلان به تنظیم بخش‌های اقتصادی نیز می‌پردازند (موسویان، ۱۳۸۱، صص ۱۰-۲۵).

در بانکداری متعارف (سنتی) عمده فعالیت‌های بانکی را عملیات سپرده‌گذاری، اعطای وام و اعتبار تشکیل می‌دهد که ماهیت حقوقی آن‌ها قرض است و اگر این قرض همراه با بهره باشد (که غالباً چنین هستند)، ربا و حرام خواهند بود؛ بنابراین، بیشتر فعالیت‌های بانکداری سنتی با ممنوعیت شرعی مواجه است و قابلیت اجرا در کشورهای اسلامی و در میان مسلمانان را ندارد. به همین دلیل است که در سال‌های اخیر شاهد رشد سریع بانکداری اسلامی هستیم تا جایی که حتی نهادهای مالی غیراسلامی هم به علت اهمیت خاص بازارهای مالی اسلامی، فعالیت خود را در این زمینه توسعه و رونق داده‌اند.

در بانکداری اسلامی روابط حقوقی بین بانک و مشتری باید در چارچوب موازین اسلامی بوده و با آن تعارض نداشته باشد. در قانون بانکداری بدون ربا که مدتی پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران تصویب گردید، راه‌های تأمین مالی بر اساس عقود اسلامی برنامه‌ریزی شده است؛ به عبارت دیگر، بانک‌ها، وجوه اضافی پس‌اندازکنندگان را جمع‌آوری نموده و تحت عقود اسلامی به افراد و سازمان‌هایی که نیاز به وجوه، برای سرمایه‌گذاری یا مصرف دارند، یاری می‌رسانند؛ بنابراین، عقود اسلامی در نظام

بانکداری اسلامی نقش مهمی ایفا می‌کند و برای بررسی سیستم بانکداری اسلامی باید با ویژگی‌های عقود که در بانک‌ها استفاده می‌گردند، آشنا شویم.

### ۱. پیشنهاد تحقیق

تاکنون پژوهشی در زمینه اولویت‌بندی تسهیلات بانکی انجام نشده است، بنابراین، در این بخش پژوهش‌هایی که به صورت غیرمستقیم با موضوع این پژوهش در ارتباط است، بررسی می‌شوند.

تاکنون در زمینه شناسایی عوامل مؤثر بر ترجیح استفاده از انواع تسهیلات در نظام بانکداری بدون ربا، پژوهش مستقل و جامعی صورت نگرفته است؛ از این رو، پیشنهادی که به طور مستقیم با آن در ارتباط باشد، وجود ندارد. بر این اساس، در ادامه به برخی از تحقیقاتی که به طور غیرمستقیم با این پژوهش در ارتباط است، اشاره می‌شود.

ایلیات (۱۳۸۰)، در پایان‌نامه «بررسی کارایی عقود اسلامی در تأمین مالی پروژه‌های صنعتی در بانک ملت حوزه شمال تهران» که شامل عقود مشارکت مدنی، سلف و فروش اقساطی است، نخست وضعیت مالی طرح‌های صنعتی در دست اجرا در بانک ملت بررسی شده است. سپس، کارایی این عقود در تأمین مالی بلندمدت و کوتاه‌مدت با توجه به میزان سود حاصل از هر عقد مقایسه گردیده است. همچنین، میزان اشتغال‌زایی، صرفه‌جویی ارزی و چگونگی بازگشت سود و سرمایه در این طرح‌ها بررسی و مقایسه شده است. نتایج نشان می‌دهد که کارایی این عقود از نظر میزان سودآوری مشابه است.

صمصامی (۱۳۷۱) در پایان‌نامه «افزایش کارایی بانکداری اسلامی و انتخاب ترکیب بهینه عقود در عرضه تسهیلات (مطالعه موردی بانک کشاورزی)» برای تخصیص بهینه منابع پولی بین عقود مختلف در عرضه تسهیلات، از آمار و اطلاعات سال ۱۳۶۹ استفاده کرده است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که در عرضه وجوه سود هریک از عقود (در قالب همان عقد) مؤثر است و ریسک عقود هیچ تأثیری در عرضه تسهیلات بانکی ندارد.

بازوبندی (۱۳۷۶) در پایان‌نامه «نقش تسهیلات اعطایی بانکی در پیشرفت صنایع تبدیلی کشاورزی استان خراسان»، نقش تسهیلات بانکی را در پیشرفت صنایع تبدیلی کشاورزی استان خراسان بررسی کرده است. نتایج این تحقیق نشان داده است که روند صحیح ارائه تسهیلات به این‌گونه واحدها با افزایش کارایی آن‌ها و همچنین، صرفه‌جویی ارزی قابل توجه و بهبود وضعیت مالی شرکت همراه است.

## ۲. ادبیات موضوع

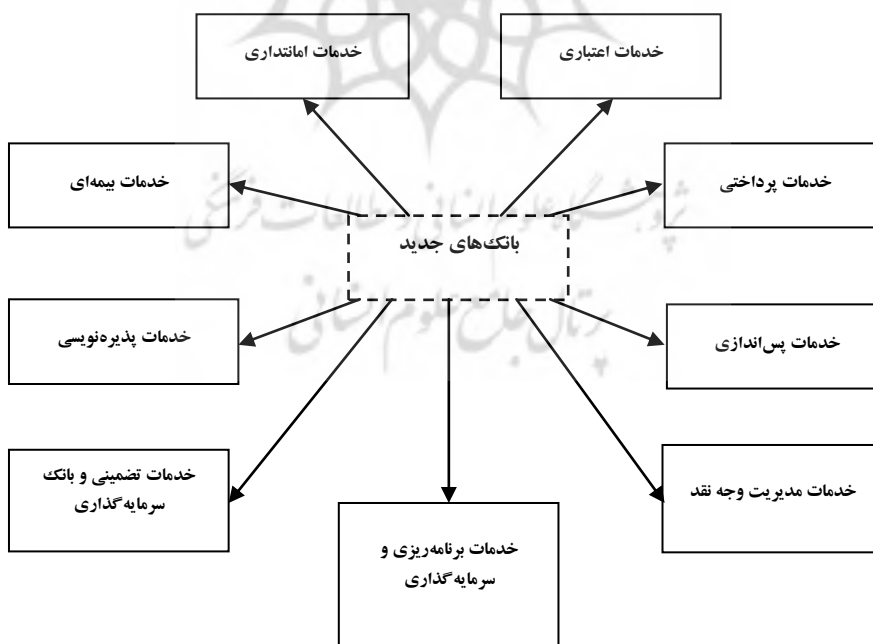
### ۲-۱. ماهیت بانکداری

امروزه بانک‌ها در زمره بزرگ‌ترین نهادهای مالی هستند و اختلافات زیادی در چپستی دقیق بانک‌ها وجود دارد؛ به‌طور کلی، می‌توان بانک‌ها را با استفاده از وظایفشان در اقتصاد، تعریف نمود، ولی مشکل اصلی اینجاست که نه‌تنها وظایف بانک‌ها در حال تغییر است بلکه وظایف رقبای اصلی آن‌ها نیز به همان نسبت تغییر می‌نماید. در واقع، بسیاری از نهادهای مالی شامل شرکت‌های کارگزاری، صندوق‌های سرمایه‌گذاری مشترک و شرکت‌های بیمه در تلاش‌اند تا خدماتی مشابه بانک‌ها ارائه دهند (Baughnt, 1990, p.12). امروزه بانک‌ها باید نقش‌های جدیدی را برای باقی ماندن در میدان رقابت و پاسخگویی به نیازهای عمومی بپذیرند. نقش‌های اساسی نظام بانکی به شرح جدول شماره ۱ است:

در واقع بانک‌ها، نهادهای مالی هستند که طیف وسیعی از خدمات مالی (به‌ویژه خدمات اعتباری، پس‌اندازی و خدمات پرداختی) را ارائه می‌نمایند و همچنین، وظایف بسیاری از شرکت‌های تجاری را انجام می‌دهند. این فراوانی خدمات و وظایف، بانک‌ها را در حوزه فروشگاه‌های مالی طبقه‌بندی کرده است. این موارد با عنوان بانک شما تبلیغ می‌شود، یعنی یک نهاد مالی که تمام خدمات مالی مورد نیاز شما را ارائه می‌دهد (Rose, 1999, p.6)، این خدمات در شکل شماره ۱ نشان داده شده است:

جدول ۱. نقش‌های متفاوت بانک‌ها در اقتصاد (Jordan, 1996, p.32)

تبدیل پس‌اندازهای دریافتی از خانوارها به اعتبار و وام‌های پرداختی به شرکت‌های تجاری و دیگران به منظور سرمایه‌گذاری در ساختمان‌های جدید، ابزارآلات و دیگر کالاها	نقش واسطه (میانجی)
تسهیل پرداخت مبلغ کالاها و خدمات از طرف مشتریان (مثل انتشار و تسویه چک‌ها، ایجاد معبری برای پرداخت‌های الکترونیک، توزیع سکه و اسکناس)	نقش پرداخت‌کننده
پشتیبانی از مشتریان در هنگامی که نمی‌توانند بدهی‌های خود را پرداخت نمایند (مثل صدور اعتبار اسنادی LC)	نقش ضامن
به نمایندگی از مشتریان، اقدام به حفاظت و مدیریت دارایی‌های آن‌ها و یا انتشار و بازخرید اوراق بهادار آن‌ها می‌نماید (معمولاً در بخش امانتداری)	نقش نمایندگی
به کار رفتن به‌عنوان مسیری در جهت اجرای سیاست‌های دولت به منظور تنظیم رشد اقتصادی و پیگیری اهداف اجتماعی	نقش سیاست‌گذاری



شکل ۱. خدمات ضروری بانک‌های جدید (Rose, 1999, p.6)

امروزه بانک‌ها خدمات متعددی را ارائه می‌کنند، ولی می‌توان فعالیت‌های اصلی بانک‌ها را در عرصه اقتصاد به دو گروه عمده «جمع‌آوری سپرده‌های صاحبان وجوه مازاد» و «اعطای تسهیلات و اعتبارات به متقاضیان»، طبقه‌بندی نمود؛ یعنی بانک‌ها از یک طرف، وجوه مازاد مردم، مؤسسات، شرکت‌ها و دولت را در قالب انواع سپرده جذب می‌کنند و از طرف دیگر، به متقاضیان وجوه مانند مصرف‌کنندگان، فعالان اقتصادی، مؤسسات خیریه و دولت، تسهیلات کوتاه‌مدت، میان‌مدت، بلندمدت و اعتبار می‌دهند و چنان‌که به حق تشبیه کرده‌اند، یک نظام بانکی سالم در کشور همانند قلب سالم در بدن عمل می‌کند و سرمایه‌های راکد و غیرمولد را از سراسر کشور جذب کرده و به دستان پرتوان و بخش‌های مولد اقتصادی می‌رسانند (جمشیدی، ۱۳۸۲، ص ۳).

## ۲-۲. بانکداری اسلامی

به‌طور کلی، بانکداری اسلامی عبارت است از: «اجرای عملیات بانکی مشتمل بر جمع‌آوری و تمرکز منابع پس‌اندازی جامعه، برای انجام سرمایه‌گذاری در امور مختلف، به قصد انتفاع توسط بانک و سیستم بانکی در چارچوب موازین و قوانین اسلامی و نظامات پولی و اعتباری، به‌نحوی که منابع ناشی از این سرمایه‌گذاری - بر اساس یک تفاهم اولیه - میان سه عنصر پس‌اندازکننده، بانک و سرمایه‌گذار تسهیم شود» (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۶۱)؛ به بیان دیگر، بانکداری اسلامی همان اهداف بانکداری متداول دنیا را دنبال می‌کند، با این تفاوت که ادعا می‌شود، عملیات بانکداری در این بانک‌ها بر اساس فقه معاملات اسلامی صورت می‌گیرد (طاهری، ۱۳۸۵، ص ۳).

در بانکداری متعارف (ربوی) سپرده‌گذاران هیچ مسئولیتی در قبال فعالیت‌های بانک ندارند و بانکدار متعهد است در هر وضعیتی اصل سپرده و بهره آن را در موعد مقرر به سپرده‌گذار بپردازد. در بخش اعطای وام هم، وقتی بانک وام می‌دهد، رابطه مالکیتی خود را از آن وام قطع کرده و به مالکیت متقاضی درمی‌آورد و او متعهد می‌شود در سررسیدهای معین اصل وام و بهره آن را به بانک برگرداند. نظام بانکی ربوی سعی کرده صنعت بانکداری را از درگیر شدن با اقتصاد حقیقی دور کند؛ درحالی‌که با حذف سیستم بهره و بانکداری مبتنی بر آن، ماهیت بانکداری متحول

می‌شود و سود و زیان بانک‌ها و به‌دنبال آن سود و زیان سپرده‌گذاران، بستگی به عملکرد و موفقیت بنگاه‌ها دارد. پس در ساختار غیرربوبی علاوه بر آنکه بانک‌ها و مردم به یکدیگر متعهد بوده و مسئولیت دارند، بانک‌ها در چرخه اقتصادی نیز فعالیت دارند تا بتوانند پاسخگوی سپرده‌گذاران باشند (موسویان، ۱۳۸۱، ص ۲۱۶).

### ۳-۲. قانون بانکداری بدون ربا

با توجه به استقرار نظام جمهوری اسلامی و ضرورت حذف بهره از سیستم بانکی، شورای پول و اعتبار در جلسه سوم دی ۱۳۵۸ تغییراتی در ساختمان نرخ بهره بانکی تصویب کرد رساند، به طوری که سود تضمین‌شده به‌عنوان جایگزین جدیدی هم برای جذب سپرده‌ها و هم برای وام‌ها و سایر تسهیلات اعتباری مورد عمل قرار گرفت (بانک سپه، ۱۳۸۴، ص ۱۱۰). این روش از جذب پس‌اندازها و اعطای وام و اعتبار، با اشکالات عدیده فقهی و اقتصادی مواجه بود که در نهایت، منجر به تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا گردید. مجلس شورای اسلامی این قانون را در شهریور ۱۳۶۲ تصویب کرد و از ابتدای سال ۱۳۶۳ در کلیه بانک‌ها اجرا گردید (موسویان، ۱۳۸۱، ص ۱۳۸).

محور اصلی نظام بانکداری بدون ربا، حذف بهره و عملیات ربوی از سیستم بانکی است و ساختار کلی آن را چهار فصل قانون بانکداری بدون ربا تحت عناوین «اهداف و وظایف نظام بانکی»، «تجهیز منابع پولی»، «تسهیلات اعطایی بانک» و «بانک مرکزی ایران و سیاست پولی» تشکیل می‌دهد.

### ۴-۲. تسهیلات اعطایی بانک‌ها

یکی از تفاوت‌های اساسی بانکداری اسلامی با بانکداری متعارف در روش‌های تخصیص منابع است. در قانون بانکداری بدون ربا که برجسته‌ترین ویژگی آن نسبت به بانکداری سنتی اجتناب از رباست، راه‌های تخصیص منابع بر اساس عقود اسلامی برنامه‌ریزی شده است.

شیوه‌های تخصیص منابع بانکی موجود در قانون بانکداری بدون ربا را می‌توان به چهار گروه کلی «قرض الحسنه»، «عقود مشارکتی»، «عقود مبادله‌ای» و «سرمایه‌گذاری مستقیم» تقسیم نمود.

#### ۲-۴-۱. قرض الحسنه

یکی از قراردادهایی که بانک‌ها می‌توانند از آن برای تخصیص منابع استفاده کنند، قرارداد قرض بدون بهره یا قرض الحسنه است. قرض الحسنه عقدی است که به موجب آن، بانک‌ها می‌توانند به‌عنوان قرض‌دهنده مبلغ معینی را طبق ضوابط مقرر به افراد یا شرکت‌ها به قرض واگذار نمایند و گیرنده متعهد می‌شود معادل مبلغ دریافتی را بازپرداخت نماید (موسویان، ۱۳۸۶، ص ۱۶۰). به هر حال، به قرض الحسنه هیچ‌گونه بهره و یا سودی تعلق نمی‌گیرد، اما هزینه‌های پرداخت قرض الحسنه در هر مورد بر اساس دستورالعمل بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران محاسبه و از قرض‌گیرنده دریافت خواهد شد (رجایی، ۱۳۸۰، ص ۲۶).

#### ۲-۴-۲. عقود مشارکتی

در این نوع عقود، بانک کل یا بخشی از سرمایه مورد نیاز یک فعالیت اقتصادی (تولیدی، تجاری یا خدماتی) را تأمین می‌نماید و در نهایت، سود حاصل از این فعالیت را مطابق قرارداد تقسیم می‌نماید (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۷۷). این عقود عبارت‌اند از:

#### ۲-۴-۲-۱. مضاربه

مضاربه در لغت، یعنی تجارت با سرمایه دیگری (عمید، ۱۳۷۶، ص ۱۰۹۶) و در اصطلاح، مضاربه قراردادی است که به موجب آن یکی از طرفین (مالک) عهده‌دار تأمین سرمایه (نقدی) می‌گردد؛ با قید اینکه طرف دیگر (عامل) با آن تجارت کرده و در سود حاصل شده شریک باشد (قانون عملیات بانکی بدون ربا). در این قرارداد، بانک به‌عنوان مضارب، تأمین‌کننده وجه مورد نیاز (سرمایه مضاربه) و طرف دیگر، به‌عنوان عامل، عهده‌دار کلیه امور مربوط به موضوع قرارداد مضاربه هستند. سود حاصل از انجام



معامله مورد نظر، در پایان کار بین بانک و عامل تقسیم خواهد شد و نسبت این تقسیم بر اساس توافق اولیه خواهد بود (هروانی و زه‌تابیان، ۱۳۸۹، ص ۳۷). مطابق قانون، بانک در طول مدت مضاربه حق نظارت بر نحوه مصرف و برگشت وجوه را برای خود دارد و با استفاده از آن به میزان قابل توجهی از بروز زیان‌های احتمالی جلوگیری می‌کند (موسویان، ۱۳۸۱، ص ۱۴۶).

#### ۲-۲-۴-۲. مشارکت مدنی

مشارکت مدنی در نظام بانکداری عبارت است از: درهم‌آمیختن سهم شرکت نقدی یا غیرنقدی شریک با سهم شرکت نقدی یا غیرنقدی بانک به‌نحو مشاع برای انجام کاری معین در زمینه فعالیت‌های تولیدی، بازرگانی و خدماتی به مدت محدود به قصد انتفاع، بر حسب قرارداد (هروانی و زه‌تابیان، ۱۳۸۹، ص ۳۷). در مشارکت مدنی نیز حداقل سود مورد انتظار، به‌منظور ارزیابی طرح‌ها توسط شورای پول و اعتبار تعیین و به بانک‌ها اعلام می‌شود. شایان ذکر است که این نرخ، صرفاً برای ارزیابی طرح است و نمی‌توان آن را به‌عنوان یک نرخ قطعی در نظر گرفت و مطالبه کرد (رجایی، ۱۳۸۰، ص ۲۸). بانک در جایگاه وکیل سپرده‌گذاران، موظف است سرمایه آنان را در پروژه‌های با سودآوری قابل قبول به کار گیرد، باید قبل از انعقاد قرارداد شرکت، پروژه موردنظر توسط کارشناسان بانک، به‌منظور حصول اطمینان از سودآوری طرح به‌میزان اعلام‌شده توسط شورای پول و اعتبار ارزیابی گردد. در صورت مثبت بودن نتیجه ارزیابی، بانک قرارداد مشارکت مدنی منعقد می‌نماید (رجایی، ۱۳۸۰، ص ۲۸).

#### ۲-۲-۴-۳. مشارکت حقوقی

مشارکت حقوقی عبارت است از: «تأمین قسمتی از سرمایه شرکت‌های سهامی جدید یا خرید قسمتی از سهام شرکت‌های سهامی توسط بانک». طبق قانون بانک‌ها از طریق مشارکت حقوقی کمبود سرمایه شرکت‌های سهامی تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی، ساختمانی)، بازرگانی و خدماتی را تأمین می‌کنند و در پایان هر دوره مالی همانند دیگر سهامداران، به‌نسبت سرمایه در سود سهام می‌شوند. مشارکت حقوقی یکی

از ابزارهایی است که در جهت تأمین منابع بلندمدت مورد نیاز واحدهای تولیدی، بازرگانی و خدماتی به کار گرفته می‌شود. عملاً تأکید بر مشارکت حقوقی در قلمرو تأسیس و راه‌اندازی واحدهای جدید و یا تکمیل و توسعه واحدهای موجود، موجب افزایش تولید و خدمات بازرگانی و افزایش عرضه کالا و خدمات در جامعه و در نتیجه، کمک به توسعه اقتصاد کشور خواهد بود (موسویان، ۱۳۸۶، ص ۱۴۷).

#### ۲-۴-۲. مزارعه

مزارعه قراردادی است که به موجب آن یکی از طرفین (مزارع) زمین مشخصی را برای مدت معینی به طرف دیگر (عامل) می‌دهد تا در آن زمین زراعت کند و حاصل بین مزارع و عامل تقسیم گردد (محمودی، ۱۳۸۱، ص ۱۱۱). سیستم بانکی می‌تواند به منظور افزایش بازدهی و تولید محصولات کشاورزی به عنوان مزارع، اراضی مزروعی را که مالک آن‌ها بوده و یا ملکی باشد که به هر عنوان مجاز در تصرف و بهره‌برداری از آن باشد، طبق قرارداد به مزارعه واگذار نماید (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۷۸).

بانک‌ها در قرارداد مزارعه همیشه نقش مزارع را خواهند داشت؛ بنابراین، زمانی می‌توانند اقدام به مزارعه کنند که بخواهند زمین یا سایر عوامل تولید یا تلفیقی از آن دو را در اختیار زارع قرار دهند (امام خمینی (ره)، ۱۳۸۴، ص ۶۰۶).

#### ۲-۴-۵. مساقات

عقدی است که میان صاحب درخت و امثال آن، با عامل در مقابل حصه مشاع معین از ثمره واقع می‌شود. بانک‌ها می‌توانند به منظور افزایش بهره‌وری و تولید محصولات باغی، باغات و درختان مثمری را که مالک عین یا منفعت آن‌ها بوده و یا به هر عنوان مجاز در تصرف و بهره‌برداری از آن‌ها باشند، طبق قرارداد به مساقات واگذار نمایند (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۷۸). بر اساس این قرارداد، صاحب درخت، درخت یا درختان خود را به عامل می‌سپارد تا وی فعالیت‌های مربوط به نگهداری و آبیاری را انجام دهد و در مقابل بخشی از محصول را مالک شود.

## ۲-۴-۳. عقود مبادله‌ای

به‌طور کلی، عقود مبادله‌ای به دو دسته «عقود با بازدهی ثابت» و «عقود با بازدهی متغیر» تقسیم می‌شوند که در ادامه هرکدام تشریح می‌گردد:

## ۲-۴-۳-۱. فروش اقساطی

فروش اقساطی عبارت است از واگذاری عین به بهای معلوم به غیر، به‌ترتیبی که تمام یا قسمتی از بهای مزبور به اقساط مساوی یا غیرمساوی در سررسیدهای معینی دریافت گردد (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۷۹). مطابق آیین‌نامه اجرایی، روش کار بانک‌ها در فروش اقساطی به این صورت است که مشتری، تقاضای خود را در مورد کالای مشخصی اظهار داشته و متعهد می‌شود که آن را از بانک بخرد. بانک با بررسی تقاضا، کالای مورد نظر را خریده و با احتساب سود بانک (متناسب با مدت بازپرداخت) به‌صورت اقساطی به مشتری می‌فروشد. حداقل و حداکثر میزان سود بانک، طبق مصوبه شورای پول و اعتبار خواهد بود.

به‌این‌ترتیب، کلیه کسانی که برای خرید این کالاها در بانکداری متعارف از طریق وام با بهره اقدام می‌کردند، حال می‌توانند نیاز خود را از طریق فروش اقساطی به دست آورند و بهای آن را به‌طور اقساط به بانک پرداخت نمایند (موسویان، ۱۳۸۱، ص ۱۴۸).

## ۲-۴-۳-۲. اجاره به شرط تملیک

اجاره به شرط تملیک عقد اجاره‌ای است که در آن شرط می‌شود مستأجر در پایان مدت اجاره در صورت عمل به شرایط مندرج در قرارداد، عین مستأجره را مالک گردد. در این قرارداد، میزان مال‌الاجاره بر اساس قیمت تمام‌شده، سود بانک و مدت اجاره به شرط تملیک، تعیین می‌شود (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۷۹).

روش کار به این‌گونه است که متقاضی بعد از تعیین نوع کالا یا اموالی که نیاز دارد، تعهدی به بانک می‌سپارد مبنی بر اینکه به محض اعلام بانک در مورد آماده بودن کالا و یا اموال موضوع تقاضای وی، قرارداد منعقد نماید، به‌این‌ترتیب، پس از آنکه کالا یا اموال مورد تقاضا توسط بانک فراهم شد، به‌عنوان اجاره تحویل متقاضی می‌گردد و

در صورت اجرای مفاد قرارداد مربوط در پایان مدت قرارداد، به مالکیت مستأجر در خواهد آمد (موسویان، ۱۳۸۲، ص ۱۴۹).

#### ۲-۴-۳. خرید دین

بنا به تعریف، خرید دین تسهیلاتی است که به موجب آن، بانک، سفته یا براتی را که ناشی از معامله نسبه تجاری باشد، می‌خرد (هروانی و زه‌تابیان، ۱۳۸۹، ص ۴۴). در این روش بانک، اسناد و اوراق تجاری مشتریان (مثل سفته و برات‌هایی که حاکی از طلب مدت‌دار است) را با کسر مقداری از مبلغ آن تنزیل می‌کنند، مقدار کسرشده که متناسب با مبلغ و سررسید اوراق تجاری است، سود بانک را تشکیل می‌دهد (موسویان، ۱۳۸۱، ص ۱۷۱).

بانک‌ها باید بر حقیقی بودن بدهی (سفته یا برات حاکی از معامله واقعی باشد) و معتبر بودن بدهکار اطمینان پیدا کنند (موسویان، ۱۳۸۱، ص ۱۵۱). شایان ذکر است به جهت وجود برخی نظریات فقهی و مشکل بودن تشخیص اسناد حقیقی از صوری، روش خرید دین از سال ۱۳۶۷ به بعد با محدودیت‌هایی همراه بوده است.

#### ۲-۴-۳. معاملات سلف

منظور از معامله سلف در نظام بانکی، پیش‌خرید نقدی محصولات تولیدی (صنعتی، کشاورزی و معدنی) به قیمت معین است (هروانی و زه‌تابیان، ۱۳۸۹، ص ۵۰). در این روش بانک‌ها برای تأمین سرمایه در گردش و نیازهای مالی محدود و مقطعی مؤسسات اقتصادی، محصول آن مؤسسات را پیش‌خرید می‌کنند؛ در واقع، بانک با پرداخت قیمت کالا، مقدار معینی از کالای معلوم را در ذمه فروشنده مالک می‌شود و فروشنده متعهد می‌گردد که در مورد مقرر، کالای مورد نظر را تحویل دهد. هنگام معامله، قیمت انتظاری زمان تحویل کالا در نظر گرفته شده، قیمت محصول چنان تعیین می‌شود که بانک از قبال آن، سود موردنظر خود را به دست آورد، لکن سود قطعی بانک، زمان تحویل کالا و بر اساس قیمت بازاری آن شکل می‌گیرد (موسویان، ۱۳۸۱، ص ۱۷۵).

## ۲-۴-۳-۵. جعاله

جعاله عبارت است از متعهد شدن شخص حقیقی یا حقوقی به پرداخت اجرت (جعل) معین در برابر انجام کار معین. شخص متعهد را جاعل و انجام‌دهنده کار را عامل می‌گویند. جعاله به دو قسم عام و خاص تقسیم می‌شود (موسویان، ۱۳۸۶، صص ۱۸۹-۲۵۰). اگر عامل شخص معینی باشد، به آن «جعاله خاص» و اگر نامعین باشد، به آن «جعاله عام» گویند.

در این عقد، بانک‌ها به‌عنوان عامل، انجام عملی (چون ساخت یا تعمیر مسکن، پل، ساختمان، تأسیسات و...) را در مقابل اجرت معینی بر عهده می‌گیرند و بعد از انجام عمل، اجرت را به‌صورت نقد یا طی اقساطی از صاحبکار اقتصادی دریافت می‌کنند، اجرت موردنظر با توجه به هزینه‌های کار چنان تنظیم می‌شود که بانک سود مشخصی به دست آورد، لکن در این عقد نیز سود قطعی بعد از صرف هزینه و انجام عمل مشخص می‌شود. بانک‌ها معمولاً انجام عمل را در عقد جعاله دیگری به پیمانکار یا کارشناسان واگذار می‌کنند؛ در نتیجه، سود بانک، اختلاف اجرت دو جعاله خواهد بود (موسویان، ۱۳۸۱، صص ۱۷۵).

## ۲-۴-۴. سرمایه‌گذاری مستقیم

بنا به تعریف، سرمایه‌گذاری مستقیم عبارت است از تأمین تمام سرمایه لازم برای اجرای طرح‌های تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی و ساختمانی) بازرگانی و خدماتی که به‌صورت شرکت‌های سهامی تشکیل می‌شوند و توسط یک یا چند بانک (بدون مشارکت اشخاص حقیقی یا حقوقی دیگر) انجام می‌گیرد (هروانی و زه‌تابیان، ۱۳۸۹، صص ۵۶).

در این روش، منابع بانک که به‌صورت نقد است و از جهت مالکیت به‌نحو مشاع بین بانک و سپرده‌گذاران است، تبدیل به سرمایه‌های فیزیکی چون زمین، ساختمان، ماشین‌آلات و ابزار تولید می‌گردد، اما از جهت مالکیت هیچ تغییری رخ نمی‌دهد؛ یعنی بعد از انجام سرمایه‌گذاری مستقیم، در طول اجرای طرح و در طول زمان بهره‌برداری از

طرح، موضوع طرح در مالکیت مشاع بانک و سپرده‌گذاران مذکور خواهد ماند و سود حاصل از طرح نیز به آنان متعلق خواهد بود (موسویان، ۱۳۸۱، ص ۲۲۱).

### ۳. روش تحقیق

در تحقیق حاضر، معیارهای اولیه برای رتبه‌بندی تسهیلات بانکی با رویکرد سیاست‌گذاری، از طریق بررسی ادبیات موضوع و تحقیقات صورت گرفته در این زمینه استخراج گردید. سپس ۱۲ نفر از خبرگان نظام بانکی با استفاده از روش «گلوله برفی» انتخاب شده و با آنان مصاحبه شد. در تحلیل نتایج مصاحبه، برخی معیارها حذف شده، برخی معیارها نیز علاوه بر معیارهای مطرح شده اولیه از طرف خبرگان ارائه شد. سپس، این معیارها دوباره برای دریافت درجه اهمیت در قالب پرسش‌نامه‌ای، به مدیران بانک مرکزی ارائه شد. در این پژوهش برای تحلیل داده‌ها و استخراج مهم‌ترین معیارها از پرسش‌نامه‌های توزیع شده، از آزمون میانگین استفاده شده است. علت استفاده از این روش آن است که با توجه به سرشماری جامعه در این پژوهش به جای استفاده از فنون آمار استنباطی، از فنون آمار توصیفی استفاده شده است. در این مرحله پنج معیار به‌عنوان مهم‌ترین معیارها انتخاب شدند و سپس، مدل مفهومی تحقیق بر اساس این معیارها و با توجه به گروه‌بندی تسهیلات بانکی طراحی گردید. در مرحله بعد با توجه به دقت و قدرت روش تحلیل سلسله‌مراتبی، و نیز با توجه به اینکه مدل مفهومی طراحی شده یک مدل پنج‌سطحی است، پرسش‌نامه ای‌اچ‌پی برای اولویت‌بندی به خبرگان (۲۰ نفر از سیاست‌گذاران نظام بانکی جمهوری اسلامی) ارائه شد.

جامعه آماری این تحقیق در مرحله تعیین درجه اهمیت معیارها، شامل مدیران بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران است که بالاتر از سطح معاون اداره بوده و وظایف آن‌ها مرتبط با تسهیلات بانکی باشد. با بررسی چارت سازمانی بانک مرکزی و استفاده از نظرهای اساتید مربوط و مدیران بانک مرکزی، افرادی که دارای آن شرایط باشند، ۱۴ نفر تشخیص داده شده‌اند. لازم به ذکر است که در این قسمت تحقیق، جامعه مورد سرشماری قرار گرفته است.

همچنین جامعه آماری تحقیق در مرحله اولویت‌بندی تسهیلات بانکی بر اساس معیارهای برگزیده، شامل سیاست‌گذاران نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران است. منظور از سیاست‌گذاران نظام بانکی در این تحقیق افرادی هستند که دارای یکی از شرایط زیر باشند:

۱. مدیران بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران است که بالاتر از سطح معاون اداره بوده و وظایف آن‌ها مرتبط با تسهیلات بانکی باشد؛

۲. اعضای شورای پول و اعتبار؛

۳. اعضای کمیته فقهی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران؛

۴. نمایندگان کمیسیون اقتصادی مجلس شورای اسلامی.

با توجه به این تعریف و بررسی چارت سازمانی بانک مرکزی و مشورت با اساتید مربوط، ۲۰ نفر از خبرگان شناسایی شده و از نظرهایشان استفاده گردید.

در این پژوهش به منظور جمع‌آوری اطلاعات لازم برای تدوین مبانی نظری تحقیق، شناسایی معیارهای احتمالی مناسب برای اولویت‌بندی تسهیلات بانکی و همچنین، آگاهی از پیشینه تحقیق برای مطالعه کارا و اثربخش از کتاب‌ها، مقالات، پایان‌نامه‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی استفاده شده است. همچنین، برای شناسایی معیارهای اولویت‌بندی تسهیلات بانکی از منظر سیاست‌گذاران نظام بانکی و همچنین، رتبه‌بندی تسهیلات بانکی بر اساس این معیارها، از روش میدانی (استفاده از نظرهای خبرگان از طریق مصاحبه و پرسش‌نامه) استفاده گردیده است.

در این تحقیق پرسش‌نامه تهیه‌شده با توجه به مطالعات قبلی و نظرهای خبرگان، روایی است؛ زیرا ابتدا با مطالعه و بررسی ادبیات موضوع و مصاحبه با خبرگان، معیارهای مناسب برای رتبه‌بندی تسهیلات بانکی از منظر سیاست‌گذاران نظام بانکی شناسایی شده و پرسش‌نامه نهایی به تأیید اساتید مربوط رسیده است. همچنین، برای سنجش پایایی پرسش‌نامه از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است. ضریب آلفای کرونباخ برای این پرسش‌نامه‌ها با استفاده از نرم‌افزار اسپ‌اس‌اس<sup>۲</sup> محاسبه شده و برابر با ۰/۹۴۸ است که نشان از پایایی پرسش‌نامه مذکور است.

در علم تصمیم‌گیری که در آن انتخاب یک راهکار از بین راهکارهای موجود و یا اولویت‌بندی راهکارها مطرح است، چند سالی است که روش‌های تصمیم‌گیری با شاخص‌های چندگانه (MADM) جای خود را باز کرده‌اند. از این میان روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) بیش از سایر روش‌ها در علم مدیریت استفاده شده است. فرآیند تحلیل سلسله‌مراتبی یکی از معروف‌ترین فنون تصمیم‌گیری چندمنظوره است (قدسی‌پور، ۱۳۸۱، ص ۸). اساس این روش در هنگامی که عمل تصمیم‌گیری، بر اساس مقایسات زوجی نهفته است، با فراهم آوردن درخت سلسله‌مراتب تصمیم، آغاز می‌شود. درخت سلسله‌مراتب تصمیم عوامل مورد مقایسه و گزینه‌های رقیب در تصمیم را نشان می‌دهد. سپس یک مجموعه مقایسات زوجی انجام می‌گیرد. این مقایسات وزن هر یک از شاخص‌ها و معیارها را در راستای گزینه‌های رقیب مشخص می‌سازد. در نهایت منطق ای‌اچ‌پی<sup>۳</sup>، ماتریس‌های حاصل از مقایسات زوجی را با همدیگر تلفیق می‌سازد تا تصمیم بهینه حاصل شود. به‌طور عمده در تحلیل مسائل ای‌اچ‌پی تأکید بر کسب نظرهای خبرگی است (آذر و رجب‌زاده، ۱۳۸۹، صص ۹-۶۷).

ممکن است در یک تصمیم‌گیری به‌جای تصمیم‌گیرنده، چندین تصمیم‌گیرنده باشند که نظرهای همگی آن‌ها باید در ماتریس مقایسه لحاظ شود، در این موارد برای تصمیم‌گیری گروهی می‌توان از میانگین هندسی برای عناصر ماتریس مقایسه استفاده نمود (Saati, 1980). چنانچه هر تصمیم‌گیرنده با توجه به تخصص و مقامش لازم باشد تأثیر بیشتری بر آرا داشته باشد، می‌توان به نظر او وزن بیشتری داد (Saati, 1980):

در این پژوهش نیز از تصمیم‌گیری گروهی استفاده شده است. بدین منظور برای جمع‌آوری اطلاعات از یکی از رایج‌ترین روش‌های جمع‌آوری اطلاعات، یعنی توزیع پرسش‌نامه ای‌اچ‌پی استفاده شده است. پس از جمع‌آوری اطلاعات از جامعه آماری شامل سیاست‌گذاران نظام بانکی، به نظرهای آنان بر اساس میزان خبرگی وزن داده شد و ماتریس مقایسه نهایی از نظرهای آنان استخراج شد. ذکر این نکته ضروری است که میزان خبرگی افراد بر اساس جایگاه سازمانی، مدرک تحصیلی و سابقه خدمت تعیین شده است.



علاوه بر این، نکته بسیار مهم دیگری که باید به آن اشاره کرد، تعداد نمونه در این پژوهش است. در پژوهش‌هایی که بر اساس روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره استفاده می‌شود، پژوهشگر به دلیل آنکه این روش‌ها مبتنی بر نظرهای خبرگان است، به صورت مستقیم - و بر عکس نمونه‌گیری تصادفی که نمونه به صورت تصادفی انتخاب می‌شود - به سراغ خبرگان می‌رود و از آنجاکه در بیشتر موارد تعداد خبرگان محدود هستند، بنابراین، این روش‌ها مانند روش‌های آماری متکی به تعداد نمونه نیستند؛ زیرا نیازی به استفاده از توزیع نرمال و خواص آن در این نوع از تحقیق نیست. به طور معمول در روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره و از جمله روش تحلیل سلسله‌مراتبی با تعداد نظرهای بالاتر از ۵ نیز نتایج قابل قبولی حاصل می‌شود. علاوه بر این، بر خلاف آمار استنباطی، روش‌های پژوهش عملیاتی دارای علایم اعتبارسنجی هستند؛ یعنی در صورتی که نتایج اشتباه باشد، مشخص می‌شوند. در روش تحلیل سلسله‌مراتبی علامت اعتبار درستی نتایج با نرخ سازگاری است (معماریانی و آذر، ۱۳۷۸، ص ۵۵). تجربه نشان داده است، در صورتی که نرخ سازگاری کوچک‌تر یا مساوی ۰/۱ باشد، در این صورت، نرخ سازگاری قابل قبول است و پاسخ‌های داده‌شده سازگار است (آذر و رجب‌زاده، ۱۳۸۹، صص ۹-۶۷).

#### ۴. تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش

##### ۴-۱. تجزیه و تحلیل داده‌ها

همان‌گونه که بیان شد، معیارهای اولیه برای رتبه‌بندی تسهیلات بانکی با رویکرد سیاست‌گذاری، از طریق مطالعه و بررسی ادبیات موضوع و تحقیقات صورت‌گرفته در این زمینه استخراج گردید. سپس ۱۲ نفر از خبرگان با استفاده از روش گلوله برفی انتخاب شدند و با آنان مصاحبه شد. در تحلیل نتایج مصاحبه، برخی معیارها حذف شده، برخی معیارها نیز علاوه بر معیارهای مطرح‌شده اولیه از طرف نخبگان ارائه شد و بدین ترتیب، ۱۲ معیار استخراج گردید که شرح مختصری از هر عامل ارائه می‌شود:

۱. توزیع عادلانه درآمد: بانک‌ها با عملیات اقتصادی و مالی خود موجبات انتقال منابع را از افرادی که به‌طور مستقیم، مایل و یا قادر به مشارکت در فعالیت‌های

اقتصادی نمی‌باشند، به کسانی که در جهت انجام امور اقتصادی نیازمند به سرمایه هستند، فراهم می‌سازند. با توجه به نوع تسهیلاتی که استفاده می‌گردد، توزیع سود و زیان بین صاحب سرمایه (سپرده‌گذار) و دریافت‌کننده تسهیلات به گونه متفاوتی انجام می‌شود. منظور از این مورد، عادلانه بودن توزیع سود و زیان، میان این دو گروه است؛ به عبارت دیگر، آن دسته از تسهیلات بانکی که در آن‌ها، سپرده‌گذاران به ارزش افزوده حاصل از به کارگیری سرمایه خود رسیده و در زیان احتمالی پروژه نیز شریک باشند، از رتبه بالاتری در توزیع عادلانه درآمد برخوردارند. به طور کلی، از نظر این معیار، تسهیلات مشارکتی نسبت به تسهیلات مبادله‌ای ترجیح داده می‌شوند.

۲. **هزینه‌های عملیاتی بانک:** در صورتی که عقود بانکی به صورت واقعی اجرا شوند، هزینه‌های اجرایی بانک‌ها برای هر یک از تسهیلات پرداختی، متفاوت خواهد بود؛ به عبارت دیگر، هزینه‌های عملیاتی هر یک از تسهیلات بانکی، شامل هزینه‌های کارکنان، ارزیابی، نظارت، خرید یا فروش کالا، حسابداری و کلیه هزینه‌هایی است که بانک تا پایان قرارداد متقبل می‌شود؛ برای مثال، هزینه‌های عملیاتی تسهیلات مشارکت مدنی، با توجه به لزوم ارزیابی پروژه و نظارت مستمر بر آن، بسیار بیشتر از تسهیلات خرید دین است.

۳. **قابلیت اجرای صحیح قرارداد:** مزیت اصلی بانکداری اسلامی زمانی آشکار می‌شود که عقود در جایگاه اصلی خود و به صورت صحیح اجرا شوند. منظور از قابلیت اجرای صحیح قرارداد این است که هر یک از تسهیلات بانکی تا چه اندازه قابلیت دارند که به صورت واقعی (نه صوری) بر طبق مفاد قرارداد، مقررات و دستورالعمل‌های مربوط اجرا شوند؛ برای مثال، در ارائه تسهیلات خرید دین، تشخیص واقعی بودن دین، برای بانک، دشوار است. همچنین ارائه تسهیلات مشارکت مدنی، مستلزم قیمت‌گذاری پروژه در سررسید، و تقسیم سود حاصل بین بانک و دریافت‌کننده تسهیلات است که این کار برای بانک دشوار است. چنین مشکلاتی در مورد تسهیلات اجاره به شرط تملیک و فروش اقساطی، کمتر دیده می‌شود؛ بنابراین، قابلیت اجرای صحیح تسهیلات اجاره به شرط تملیک و فروش اقساطی نسبت به تسهیلات خرید دین و مشارکت مدنی بیشتر است.

۴. **روان و قابل فهم بودن قرارداد:** اگر آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اعطای تسهیلات، روان و قابل فهم باشد، متقاضیان تسهیلات به راحتی می‌توانند نسبت به محتوای قرارداد آگاهی یافته و احتمال مشکلات بعدی و احیاناً دعاوی حقوقی کاهش می‌یابد. همچنین در صورت روان و قابل فهم بودن قرارداد، احتمال خطا و اشتباه ناشی از عدم تسلط متصدیان بانک نسبت به مفاد قرارداد کاهش می‌یابد؛ برای مثال، تسهیلات فروش اقساطی از نظر فرآیندهای اجرایی و همچنین، روش محاسبه اقساط، نسبت به تسهیلات مشارکت مدنی، اولویت دارد.

۵. **قابلیت نظارت از طرف بانک:** در صورتی که بانک‌ها، حق نظارت بر نحوه مصرف و برگشت وجوه را در طول مدت قرارداد برای خود داشته باشند، می‌توانند با استفاده از آن، به میزان قابل توجهی از بروز زیان‌های احتمالی جلوگیری نمایند؛ به عبارت دیگر، نظارت بانک‌ها بر فعالیت‌های شرکت و نحوه استفاده آن‌ها از وجوه تسهیلات بانکی، موجب کاهش ریسک نکول و درعین حال، تخصیص بهینه منابع در سطح جامعه می‌شود؛ برای مثال، در تسهیلات مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی، بانک حق نظارت بر فعالیت‌های دریافت‌کننده تسهیلات را دارد، درحالی‌که در تسهیلات خرید دین، بانک به خودی‌خود، چنین حقی ندارد.

۶. **ریسک نکول:** ریسک نکول، هنگامی رخ می‌دهد که وام‌گیرنده به علت عدم توان یا تمایل، به تعهدات خود در مقابل وام‌دهنده در تاریخ سررسید عمل نکند. تفاوت ریسک نکول در انواع تسهیلات بانکی، به ابعاد مختلف حقوقی و اقتصادی آن‌ها برمی‌گردد؛ برای مثال، در تسهیلات اجاره به شرط تملیک، مالکیت دارایی در انتهای دوره قرارداد و تسویه کامل وجوه به دریافت‌کننده تسهیلات منتقل می‌شود، درحالی‌که در تسهیلات فروش اقساطی، مالکیت دارایی در ابتدای دوره منتقل می‌شود. بنابراین، بر اساس این معیار، تسهیلات اجاره به شرط تملیک نسبت به تسهیلات فروش اقساطی مرجح است.

۷. **تصور مردم از شرعی بودن قرارداد:** تصور مردم از ربوی بودن معاملات، درست باشد یا نادرست، زیان‌های مهمی در پی دارد؛ اولاً، قبح و حرمت رباخواری در ذهن و فکر عامه مردم از بین می‌رود؛ ثانیاً، موجب می‌شود افراد با ایمان جامعه با

بانک‌ها همکاری نکنند و در نتیجه، کارایی بانک‌ها کاهش می‌یابد؛ برای مثال، تعدادی از افراد جامعه، به دلیل آگاهی نداشتن از مسائل فقهی، هر نوع تسهیلات با بازدهی ثابت را ربوی می‌دانند.

۸. **قابلیت استفاده در زمینه‌های مختلف:** بانک‌ها در استفاده از انواع تسهیلات، محدودیت‌های شرعی و قانونی دارند. برخی از تسهیلات بانکی قابلیت استفاده بسیار محدودی دارند و برخی دیگر، قابلیت استفاده گسترده‌تری دارند؛ برای مثال، با توجه به ماهیت تسهیلات اجاره به شرط تملیک، نمی‌توان از آن برای تأمین نیاز بنگاه‌ها به سرمایه در گردش، مواد اولیه و خرید خدمات استفاده نمود.

۹. **قابلیت استفاده در سیاست‌های پولی:** به هر سیاستی که باعث تغییر در حجم پول گردد، سیاست پولی اطلاق می‌گردد. یکی از مهم‌ترین ابزارهای سیاست پولی در ایران، کنترل نرخ‌های سود بانکی است. با توجه به اینکه در تسهیلات مشارکتی، سود قطعی از ابتدا تعیین نمی‌شود، اعمال سیاست‌های پولی از طریق کنترل نرخ‌های سود تسهیلات مشارکتی، امکان‌پذیر نیست.

۱۰. **قابلیت استفاده در معاملات بین‌المللی:** این مورد به استانداردسازی محصولات مالی برمی‌گردد؛ به عبارت دیگر، در صورتی که تسهیلات بانکی با قوانین و اعتقادات مذهبی مردم سایر کشورها متناسب باشند، قابلیت استفاده در معاملات بین‌المللی را خواهند داشت.

۱۱. **قابلیت تبدیل شدن به اوراق بهادار:** یکی از راه‌های تأمین مالی بانک‌ها، ابزار جدیدی به نام تبدیل به اوراق بهادار نمودن دارایی‌هاست. بنا به تعریف، تبدیل دارایی‌ها به اوراق بهادار فرایندی است که به موجب آن یک مجموعه از وام‌ها، از قبیل وام‌های رهنی مسکونی یا سایر دارایی‌های مالی، گروه‌بندی شده و به صورت اوراق بهادار قابل دادوستد فروخته می‌شود؛ به طور کلی، قابلیت انواع تسهیلات بانکی برای تبدیل شدن به اوراق بهادار، متفاوت است؛ برای مثال، دارایی‌های حاصل از معاملات سلف از نظر فقهی، قابلیت تبدیل شدن به اوراق بهادار را ندارند و همچنین، عقودی که بازدهی ثابت داشته و ریسک نکول کمی داشته باشند، برای این کار مناسب‌ترند.

۱۲. **ریسک عملیاتی:** طبق تعریف، زیان ناشی از نامناسب بودن و ناکارآمد بودن فرآیندهای داخلی، افراد، سیستم‌ها و همچنین، حوادث خارجی را ریسک عملیاتی می‌گویند. همچنین ریسک‌هایی را که به واسطه انجام عملیات مؤسسه مالی به وجود می‌آیند، ریسک‌های عملیاتی می‌دانند. به نظر می‌رسد که ریسک عملیاتی در میان انواع تسهیلات بانکی، متفاوت باشد؛ برای مثال، ریسک عملیاتی تسهیلات مشارکت مدنی، به علت پیچیدگی فرآیندهای آن، شامل ارزیابی و قیمت‌گذاری پروژه برای محاسبه سود قطعی در انتهای دوره، نسبت به تسهیلات فروش اقساطی، بیشتر است.

در مرحله بعد، این معیارها دوباره برای دریافت درجه اهمیت در قالب پرسش‌نامه، به خبرگان (سیاست‌گذاران نظام بانکی) ارائه گردیدند. برای هر یک از عوامل ارائه شده در قسمت قبل، فرضیه‌ها به صورت زیر مطرح می‌شود؛ برای آزمون این فرضیه‌ها از آزمون میانگین استفاده شده است؛ علت استفاده از این روش آن است که با توجه به سرشماری جامعه در این پژوهش به جای استفاده از فنون آمار استنباطی، از فنون آمار توصیفی استفاده شده است. مقدار مطلوب برای تعیین معیارهای مهم در آزمون میانگین، طبق نظر خبرگان و اساتید مربوط، مساوی ۳/۵ در نظر گرفته شده است.

#### ۴-۱-۱. فرضیه‌های پژوهشی

$H_0$ : معیار مذکور جزء معیارهای مهم برای رتبه‌بندی تسهیلات بانکی با رویکرد سیاست‌گذاری است.

$H_1$ : معیار مذکور جزء معیارهای مهم برای رتبه‌بندی تسهیلات بانکی با رویکرد سیاست‌گذاری نیست.

#### ۴-۱-۲. فرضیه‌های آماری

$$\begin{cases} H_0: \mu_x \geq 3.5 \\ H_1: \mu_x < 3.5 \end{cases}$$

با استفاده از نرم‌افزار اکسل از پرسش‌نامه‌ها میانگین گرفته شد و در نتیجه پنج معیار زیر، نمره بالاتر از ۳/۵ کسب نمودند؛ به عبارت دیگر، می‌توان بیان نمود که

سیاست‌گذاران نظام بانکی، پنج معیار زیر را برای اولویت‌بندی تسهیلات بانکی مهم ارزیابی نمودند:

۱. قابلیت اجرای صحیح؛

۲. قابلیت نظارت از طرف بانک؛

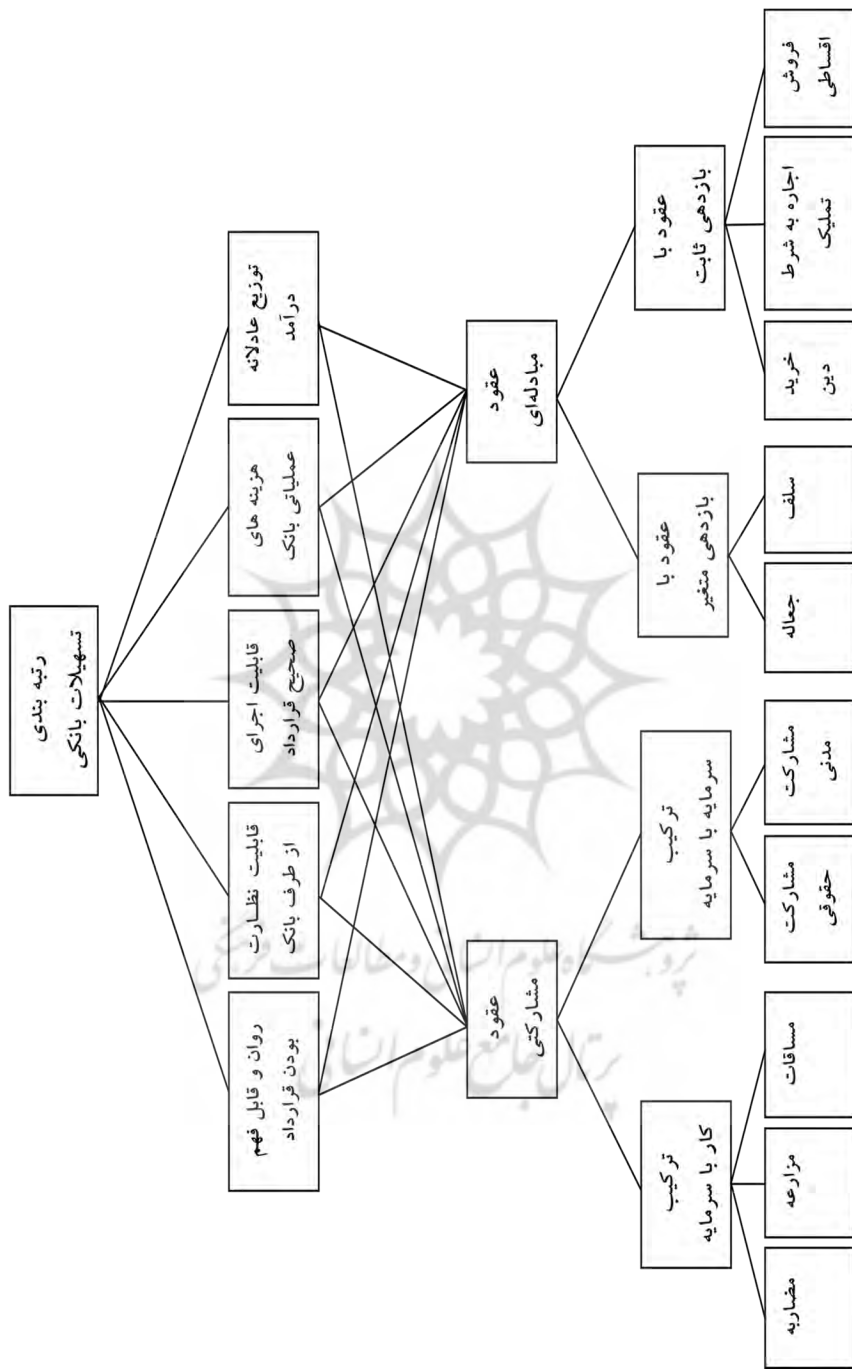
۳. هزینه‌های عملیاتی؛

۴. توزیع عادلانه درآمد؛

۵. روان و قابل فهم بودن.

همان‌گونه که بیان گردید، برای اولویت‌بندی تسهیلات بانکی با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) به «درخت سلسله‌مراتب تصمیم» نیاز داریم. «درخت سلسله‌مراتب تصمیم» درختی است که با توجه به مسئله تحت بررسی دارای سطوح متعدد است. سطح اول هر درخت بیان‌کننده هدف تصمیم‌گیری و سطح آخر آن نیز بیان‌کننده گزینه‌هایی است که با همدیگر مقایسه می‌شوند و برای انتخاب در رقابت با همدیگر هستند.

در سیستم بانکداری بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند منابع خود را به ۱۲ روش تخصیص دهند. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان این روش‌ها را به چهار گروه قرض‌الحسنه، قراردادهای مبادله‌ای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین و جعاله)، قراردادهای مشارکتی (مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات) و سرمایه‌گذاری مستقیم طبقه‌بندی نمود. عقود مبادله‌ای با توجه به ماهیتشان به دو دسته عقود با بازدهی ثابت و عقود با بازدهی متغیر تقسیم می‌شوند. عقود مشارکتی نیز به دو دسته عقود ترکیب‌کننده سرمایه با سرمایه و عقود ترکیب‌کننده کار با سرمایه طبقه‌بندی می‌گردند. با توجه به منطق این طبقه‌بندی و معیارهایی که از نظر خبرگان مهم تشخیص داده شده‌اند، مدل مفهومی تحقیق، طراحی گردید. این مدل در شکل شماره ۲ آمده است.



شکل ۲: درخت سلسله مراتب تقسیم

در مرحله بعد، پرسش‌نامه‌های ای‌اچ‌پی بر اساس مدل فوق طراحی و به ۲۰ نفر از سیاستگذاران نظام بانکی ارائه شد. در تحلیل این پرسش‌نامه‌ها با استفاده از نرم افزار Excel، نظرات خبرگان به صورت گروهی مورد بررسی قرار گرفت تا ضریب ناسازگاری بیشتر از ۰,۱ نداشته باشد.

در جدول شماره ۲، اولویت هر کدام از تسهیلات بانکی بر اساس پنج معیار نهایی (قابلیت اجرای صحیح، هزینه‌های عملیاتی بانک، توزیع عادلانه درآمد، قابلیت نظارت از طرف بانک و روان و قابل فهم بودن) و همچنین به طور کلی نشان داده شده است. وزن هر یک از تسهیلات بانکی نشان دهنده اولویت آن می‌باشد.





جدول شماره ۲. وزن هر یک از تسهیلات بانکی با در نظر گرفتن پنج معیار

رتبه تسهیلات	وزن تسهیلات	قابلیت اجرای صحیح (۳۸٪)	قابلیت نظارت از طرف بانک (۱۶٪)	هزینه‌های عملیاتی (۱۵٪)	توزیع عادلانه درآمد (۱۹٪)	روان و قابل فهم بودن قواعد (۱۳٪)	معیار
۴	۰/۱۱	۸۱/۰	۰/۰۵	۰/۱۲	۰/۱۰	۰/۱۵	تسهیلات بانکی فروش اسقاطی
۱	۰/۱۹	۱۳/۰	۰/۱۴	۰/۱۳	۰/۰۲	۰/۲۴	اجاره به شرط تملیک
۶	۰/۰۱	۳۰/۰	۲۰/۰	۰/۳۴	۱۰/۰	۰/۱۲	خرید دین
۳	۱/۱۰	۵۱/۰	۷۰/۰	۷/۰	۷۰/۰	۰/۱۰	سلف
۷	۶/۰	۵۰/۰	۳۰/۰	۵۱/۰	۳/۰	۰/۰۳	جعاله
۵	۱/۱۰	۵۰/۸	۸۱/۰	۰/۰۴	۵۲/۰	۰/۰۷	مشارکت مدنی
۲	۰/۱۰	۳۴/۰	۱۳/۰	۰/۰۷	۰/۳۳	۰/۲۰	مشارکت حقوقی
۷	۶/۰	۰/۰۴	۰/۰۳	۰/۰۵	۰/۱۰	۰/۰۵	مشاربه
۹	۰/۰۵	۱۰/۰	۷۰/۰	۰/۰۲	۱/۰	۰/۰۲	مزارعه
۱۰	۰/۰۵	۲/۰	۷۰/۰	۰/۰۲	۱/۰	۰/۰۲	مساقات

#### ۴-۲. وضعیت فعلی تسهیلات بانکی در ایران

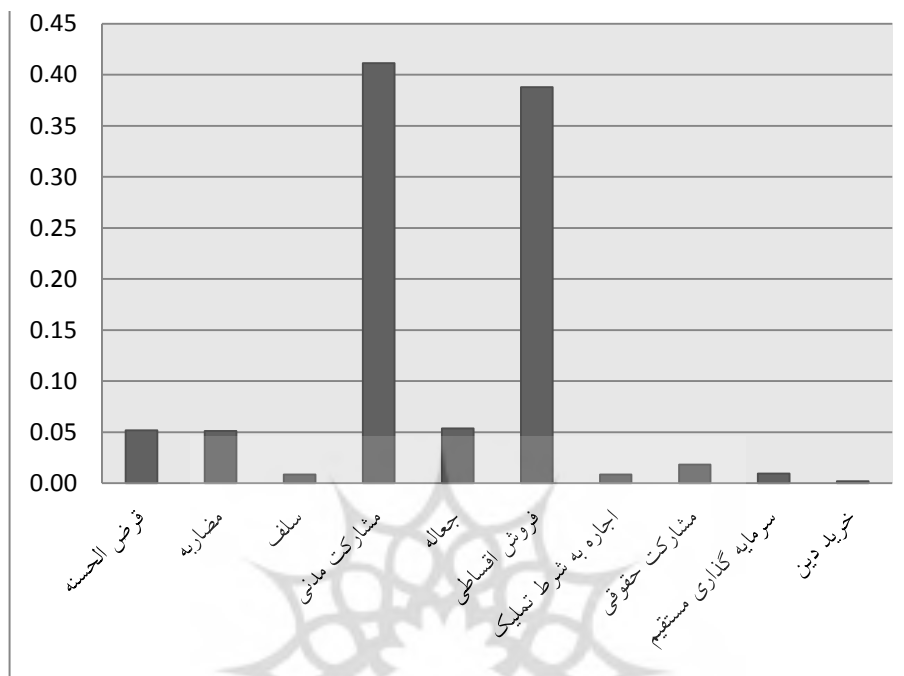
همان‌گونه که بیان گردید، بانک‌ها و مؤسسات اعتباری کشورمان برای تأمین مالی مشتریان، اعم از بنگاه‌های اقتصادی و خانوارها، می‌توانند از عقود گوناگونی استفاده نمایند. بر اساس قانون بانکداری بدون ربا، بانک‌ها و مؤسسات اعتباری منابع خود را به ۱۲ روش تخصیص می‌دهند؛ سهم هریک از این موارد در جدول شماره ۳ آمده است:



مآخذ: ماهنامه گزیده آمارهای اقتصادی، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

سایر	۶	۱/۰۱	۱۱	۶/۶۱	۳/۷۱	۷/۸۱
سرمایه گذاری مستقیم	۱	۱	۶/۰	۸/۰	۸/۰	۷/۰
مشارکت حقوقی	۲/۴	۷/۱	۳/۱	۵/۱	۵/۱	۵/۱
اجاره به شرط تملیک	۸/۳	۳	۷/۱	۳/۱	۱	۸/۰
فروش اقساطی	۶/۶۳	۲/۷۳	۶/۷۳	۱/۵۳	۸/۶۱	۷/۱۸
جعاله	۳/۶	۱/۵	۳/۳	۳/۳	۶/۳	۳/۳
مشارکت مدنی	۲/۱۱	۵۱	۶۱	۶/۶۱	۵/۸۱	۷/۳۳
سلف	۲/۵	۷/۴	۶/۳	۱/۳	۳/۱	۸/۰
مشاربه	۶/۶	۸/۸	۶	۷/۶	۱/۵	۲/۳
فرض الحسنه	۴/۴	۵/۳	۲/۳	۵/۳	۳/۳	۳/۳
در پایان سال	۳۲۸۱	۵۲۸۱	۶۲۸۱	۸۲۸۱	۷۲۸۱	۶۲۸۱

جدول ۳. درصد تسهیلات اعطایی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری به تفکیک عقود اسلامی



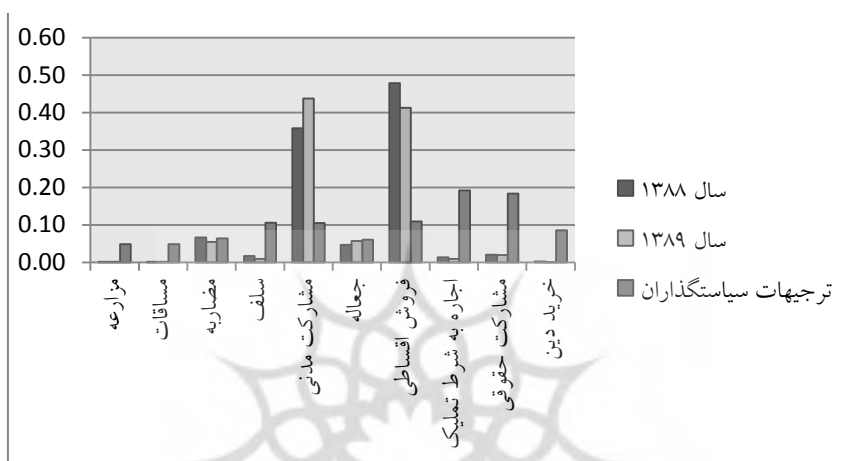
نمودار ۲. مقایسه تسهیلات اعطایی بانکها و مؤسسات اعتباری در سال ۱۳۸۹  
منبع: ماهنامه گزیده آمارهای اقتصادی، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

### جمع بندی

در این تحقیق، تسهیلات اجاره به شرط تملیک، بالاترین رتبه را به خود اختصاص داده است که مزیت اصلی آن، قابلیت اجرای صحیح بالا و قابل فهم بودن است. البته این نوع تسهیلات از رتبه مناسبی در توزیع عادلانه درآمد برخوردار نیست. رتبه دوم نیز متعلق به تسهیلات مشارکت حقوقی است که از نظر قابلیت اجرای صحیح، قابلیت نظارت، توزیع عادلانه درآمد و قابل فهم بودن، دارای رتبه مناسبی است. نقطه ضعف این نوع تسهیلات نیز در هزینه‌های عملیاتی بانک است.

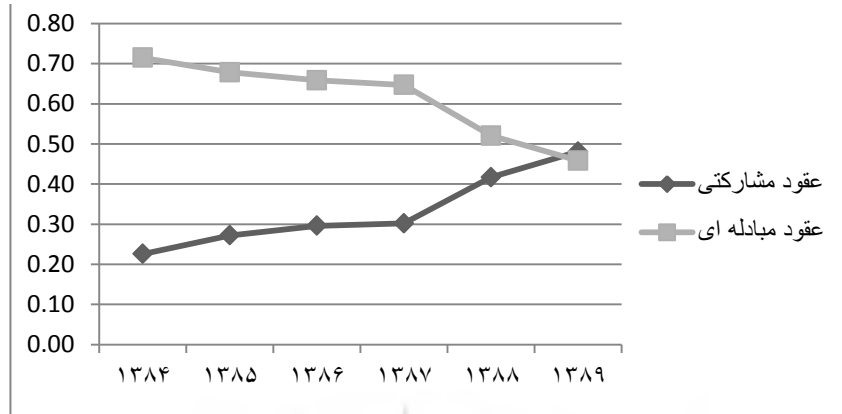
همان‌طور که در نمودار شماره ۳ مشاهده می‌گردد، رابطه معناداری میان ترجیحات سیاست‌گذاران و تسهیلات اعطایی توسط بانکها و مؤسسات اعتباری وجود ندارد، به‌گونه‌ای که در حال حاضر، بیش از ۷۵ درصد تسهیلات اعطایی بانکها و مؤسسات

اعتباری در قالب فروش اقساطی و مشارکت مدنی تخصیص داده می‌شود و بهتر است سیاست‌گذاری‌ها به سمت استفاده بیشتر از عقود با رتبه بالاتر مانند مشارکت حقوقی و اجاره به شرط تملیک جهت‌دهی شوند.



نمودار ۳. مقایسه ترجیحات سیاست‌گذاران و تسهیلات اعطایی در سال‌های ۱۳۸۸ و ۱۳۸۹

بر اساس نمودار شماره ۴، در سال‌های اخیر، سهم تسهیلات مشارکتی و به‌ویژه مشارکت مدنی در تسهیلات اعطایی بانکی افزایش یافته است. هم‌اکنون بیش از ۴۵ درصد تسهیلات اعطایی بانکی و مؤسسات اعتباری در قالب عقود مشارکتی تخصیص داده می‌شود، در حالی که این رقم در سال ۸۴ حدود ۲۳ درصد بوده است. این افزایش در میان بانک‌های غیردولتی و مؤسسات اعتباری چشمگیرتر است، به طوری که هم‌اکنون بیش از ۵۰ درصد از تسهیلات اعطایی آن‌ها در قالب عقود مشارکتی تخصیص داده می‌شود.



نمودار ۴. مقایسه تسهیلات اعطایی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری در قالب عقود مشارکتی و عقود مبادله‌ای  
منبع: اطلاعات مستخرج از ماهنامه گزیده آمارهای اقتصادی، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

علت تغییر ترکیب تسهیلات اعطایی بانک‌ها و افزایش حجم تسهیلات مشارکتی نسبت به تسهیلات مبادله‌ای، وجود سقف نرخ سود برای تسهیلات مبادله‌ای است. با توجه به اینکه سود قطعی تسهیلات مشارکتی، در پایان قرارداد و پس از بررسی میزان سودآوری پروژه تعیین می‌شود، لذا بانک مرکزی نمی‌تواند برای نرخ سود آن، سقفی قرار دهد؛ بنابراین، بانک‌ها تلاش می‌نمایند که با ارائه بیشتر تسهیلات مبادله‌ای، سود خود را افزایش دهند.

## یادداشت‌ها

1. AHP
2. spss
3. AHP

### کتابنامه

آذر، عادل و رجب‌زاده، علی (۱۳۸۹)، *تصمیم‌گیری کاربردی، رویکرد MADM*، تهران: نگاه دانش.

امام‌خمینی (۱۳۸۴)، *تحریرالوسیله*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).  
ایلیات، غلامرضا (۱۳۸۰)، «بررسی کارایی عقود اسلامی در تأمین مالی پروژه‌های صنعتی در بانک ملت حوزه شمال تهران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه عالی آموزش بانکداری ایران.

بازوبندی، نسرين (۱۳۷۶)، «نقش تسهیلات اعطایی بانکی در پیشرفت صنایع تبدیلی کشاورزی استان خراسان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.

بانک سپه (۱۳۸۴)، *تاریخ هشتادساله بانک سپه*، اداره تحقیقات و برنامه‌ریزی.  
بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۱)، *قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) و آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی*.

بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴-۱۳۸۹)، *ماهنامه گزیده آمارهای اقتصادی*.  
بانک ملی ایران (۱۳۸۶)، *بانکداری داخلی ۱ (تجهیز منابع)*، تهران: بانک ملی ایران، اداره آموزش و مدیریت (ویرایش ۵).

بهمند، محمد و بهمنی، محمود (۱۳۸۷)، *بانکداری داخلی ۱*، تهران: مؤسسه بانکداری ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.

جمشیدی، سعید (۱۳۷۹)، *بانکداری اسلامی*، تهران: شکوه اندیشه.  
ربیعی رودسری، منیژه (۱۳۸۰)، *بانک و بانکداری در ایران*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.  
رجائی، محمد (۱۳۸۹)، *مقایسه اجمالی تجهیز و تخصیص منابع پولی در دو نظام بانکی ربوی و غیرربوی در ایران، ماهنامه معرفت، ویژه‌نامه اقتصاد اسلامی*، شماره ۴۱.  
رحیمی سجاسی، داوود (۱۳۸۷)، *بانکداری اسلامی (بانکداری بدون ربا)*، قم: پژوهشکده باقرالعلوم.

صمصامی، حسین (۱۳۷۱)، «افزایش کارایی بانکداری اسلامی و انتاب ترکیب بهینه عقود در عرضه تسهیلات (مطالعه موردی بانک کشاورزی)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.

طاهری، مسعودرضا (۱۳۸۵)، شناسنامه بانکداری اسلامی، *دنیای اقتصاد*.  
قانون عملیات بانکداری بدون ربا: وبگاه بانک مرکزی به آدرس <http://www.cbi.ir> / لینک قوانین و مقررات / قوانین مرجع / قانون عملیات بانکداری بدون ربا.  
قدسی‌پور، سید حسن (۱۳۸۱)، مباحثی در تصمیم‌گیری چندمعیاره، تهران: انتشارات دانشگاه امیر کبیر، چاپ سوم.

عمید، حسن (۱۳۷۶)، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران: انتشارات امیر کبیر.  
ماجدی، علی و گلریز، حسن (۱۳۸۳)، *پول و بانک از نظریه تا سیاست‌گذاری*، تهران: مؤسسه بانکداری ایران.

مجتهد، احمد و حسن‌زاده، علی (۱۳۸۴)، *پول و بانکداری*، تهران: مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی.

محمودی گلپایگانی، سید محمد (۱۳۸۱)، *ربا، بهره و سود از نظر فقهی و اقتصادی و مبانی فقهی نظام مشارکت در بانکداری اسلامی*، انتشارات دانشگاه تهران.  
معماریانی، عزیزالله و آذر، عادل (۱۳۷۸)، AHP تکنیکی نوین برای تصمیم‌گیری گروهی، *دانش مدیریت*، شماره ۲۷ و ۲۸.

موسویان، سید عباس (۱۳۸۰)، *بانکداری اسلامی*، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.  
موسویان، سید عباس (۱۳۸۱)، *بانکداری اسلامی*، تهران: مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی.  
موسویان، سید عباس (۱۳۸۲)، «انواع بانک‌های بدون ربا»، *اقتصاد اسلامی*، شماره ۴۹.  
موسویان، سید عباس (۱۳۸۳)، «تبیین فقهی بانکداری بدون ربا؛ مدل ایران و اردن»، *مجله فقه و حقوق*، شماره ۲.

موسویان، سید عباس (۱۳۸۶)، *احکام فقهی بانکداری بدون ربا*، قم: وثوق.  
هدایتی، سید علی اصغر (۱۳۷۳)، *عملیات بانکی داخلی - ۲*، تهران: مؤسسه بانکداری ایران.  
هروانی، حسین؛ زه‌تابیان، مصطفی و هروانی، مهدی (۱۳۸۹)، *نقدی بر بانکداری اسلامی*، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).



- Baughtnt, William H., and Charles E. Walker, eds. (1990), *The Bankers Handbook*, 4<sup>th</sup> ed. Homewood. Ill.: Business One Irwin.
- Jordan, Jerry L. (1996), "The Functions and Future of Retail Banking", *Economic Commentary*, Federal Reserve Bank of Cleveland, September 15.
- Mohammed Khaled I. Bader, Shamsheer Mohamad, Mohamad Ariff and Taufiq Hassan (2007), *Cost, Revenue and Profit Efficiency of Conventional Versus Islamic Banks: Financial Ratios Approach*, Review of Islamic Economics.
- Saaty T. L. (1980), *The Analytic Hierachy Process*, New York: McGraw-Hill.
- Rose, Peters (1996), *Mony and Capital Markets: The Financial System in the Economy*, 6<sup>th</sup> ed., Homewood Ill.
- Rose, Peter S. (1999), *Comercial Bank Management*, McGRAW-Hill International Editions.